

АНДРИЈА Б. К. СТОЈКОВИЋ

ФИЛОЗОФСКА И ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКА СХВАТАЊА ВАСЕ ПЕЛАГИЋА У ЊЕГОВИМ НЕОБЈАВЉЕНИМ РУКОПИСИМА

У Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ у Београду похрањено је више рукописа Васе Пелагића.¹ Неки занимљиви филозофски и друштвено-политички фрагменти које ти рукописи садрже, концепцијски припадају домарксистичком периоду Пелагићевог развитака. Резимираћемо их и прокоментаришати, и на крају оценити њихово значење и значај.

Основне фазе Пелагићевог духовног развитака углавном су утврђене. После учешћа у босанскохерцеговачком устанку 1875—1878. године, Пелагић ступа у фазу борбе „за демократизацију друштвеног уређења“, која траје од 1880. до 1891. године. Рукописи, чији садржај излажемо, спадају у ту фазу његовог развитака, после које долази завршна и врхунска — „на путу ка социјалдемократији и пролетерском социјализму“, која траје од 1892. до Пелагићеве смрти 1899. године.²

Познато је, да је Пелагић, почев нарочито од 1873, до смрти³ одржавао континуитет развитака социјалистичког учења у Србији а и на Балкану, дакле у доба великих прогона социјалистичких идеја и њихових носилаца код нас, од Светозара Марковића

¹ Трезор УБ Бгд. Даље наводимо скраћено: Ибр. (= инвентар број) сваког документа посебно. — О понеком од ових Пелагићевих рукописа фрагментарно су писали Владимир Грујић (*Педагогија и просветитељство Васе Пелагића*, Београд, 1971, 183, 195—196), Добрило Аранитовић (*Избор из Пелагићеве необјављене заоставштине*, „Провинција“, 51/1988, 7—26) као и Михаило В. Поповић, Митар Папић (*Пелагић и о Пелагићу*, Сарајево, 1969, *passim*), А. Стојковић (*Развитак философије у Срба 1804—1944*, Београд, 1972, 165—170) и др.

² Дина Ф. Поплико, *Васа Пелагић*. Основне етапе његовог идејног развитака, Нови Сад, Матица српска, 1982, 5—168, (превод: Вера Митриновић). Д. Ф. Поплико, *Васа Пелагић и Русија*, Москва, 1983, 10—255.

³ А. Стојковић, *Поглед на развој философије марксизма у југословенским земљама*, Матица српска, „Зборник за друштвене науке“, св. 53/1969, 13—16.

преко Мите Ценића до Радована Драговића, Димитрија Туцовића и Душана Поповића.⁴

По својим општим филозофским погледима, Пелагић је нека врста сцијентисте и механицистичког детерминисте, с једне стране, а с друге, он је утопијско-социјалистички хуманист. Сходно томе Пелагић у науци и материјалистичкој филозофији налази сигуран доказ тачности социјалистичких идеја и нужности њихове победе и у Србији. Ево како неке од тих идеја он у својим рукописима елаборира.

1. Бескомпромисни антиклерикалац и атеист

После своје прве, клерикално-теистичке фазе развика и делатности, Пелагић је преко неке врсте деизма, у продужетку атеизма и антиклерикализма Светозара Марковића, дошао на позиције доследног антиклерикалства и атеизма. Он се у исказивању таквог става, који налазимо и у његовим рукописима, често служи народу разумљивим погрдним изразима, али ипак претежно просветитељским аргументима, којима одбацује религију и њена учења и њене носиоце „мантијаше“ подвргава немилосрдној критици. Највећи део својих *Изрека*⁵ посветио је таквим максимама као што су: „Поповски морал је неморал“;

⁴ Социјалист Драгиша Лапчевић, који је касније постао један од првака Српске социјалдемократске партије, подржавао је Пелагићеву публицистику и остале делатности, помагао му у растурању његових брошура и књига и дописивао се с њим (Ибр. 722 и др.). Лапчевић је дао следећу оцену Пелагићеве улоге и значаја: „Пелагићев је социјализам био утопијски социјализам своје врсте. Али при свем том, Пелагић је јако допринио буђењу народних маса, узбуркивању њихових револта, кретању честитијих природа да се искрено за социјализам заложу.“ (*Историја социјализма у Србији*, Београд, 1922, 117). Лапчевић, као што видимо, занемарује социјалдемократски и марксистички период Пелагићевог рада јер је он тада био на робији и није могао практично да спроводи своја теоретска опредељења.

⁵ „Моје изреке здравствене, привредне, политичке и моралне и наставне. Прибелешке за годишње кретање социјалистичких радова и успеха.“ (Ибр. 645). — Инспирација Пелагићевих изрека о вери и цркви које следе могла је бити нађена код Огиста Бланкија, по коме: „Јавне куће и самостани једнаки су по великом богатству и политици“; „Религија — опијум народа“: „Кршћанство и опијум, два су истоветна отрова по учинку и по чудној особини да постају страст својих жртава“; „Кршћанство уништава у човјеку грађанина да би од њега створило само свога присташу“; „Католицизам је вјечни и неумољив непријатељ свега што представља напредак, просвјетленост, савршенство“; „Религија је трговица између Бога и човјека“; итд. (Auguste Blanqui, *Kritika društva i ostali radovi*, Izbor, prijevod, predgovor i bilješke Mile Joka, Zagreb, 1979, 127—132).

У схватању религије и цркве Пелагић је бескомпромисно радикалан попут утопијског комунисте и револуционара Бланкија а не половичан као што је био грађански реформист Блунчли, који — говорећи о односу модерне државе према религији — сматра, да модерна (грађанска) држава није религиозна већ правна и политичка

„Попови и калуђери највеће су варалице светске“. „Мантија-
шима и сабљашима“ (официрима), као и лекарима, упућивао
је и друге понижавајуће речи, тврдећи на пример: „Главни
генералштаб је дом целата“, „Данашњи су доктори кождери,
скоро као и капиталисти“, итд. У својој опширној „Посланици
делегатима социјалистичког конгреса држаног у Брислу 1891.
год.“⁶ Пелагић је, између осталог, устао против оцене да је
„религија приватна ствар“. Ова је оцена, наиме, ушла у Ер-
фуртски програм немачких социјалдемократа, а из њега касније,
после Пелагићеве смрти, и у програм ССДП.⁷ Насупрот томе,
по Пелагићу религија не може бити ни приватна ствар, јер је
она највећа „заблуда и лаж“ и „превара“, па се као таква
мора из друштва потпуно уклонити. Он увиђа класну детерми-
нанту клерикализма и Конгрес обавештава, да у три земље
у којима је живео и деловао па их добро познаје, а то су
Србија, Бугарска и Румунија тога доба, већину социјалиста чине
интелектуалци, који су принуђени да ступе у државну службу,
после чега (уз ретке изузетке), као званичници, мењају своја
опредељења, прогоне „не само социјализам, него и република-
низам“, напуштају дотадашњи атеизам и антиклерикализам и
постају у различитом степену биготни православци. Пелагић
ипак верује у победу социјализма: „Убеђени смо, да није далеко
оно свето време, кад ће национални и религиозни фанатизам
претворити се у интернационалну солидарност, којој ће бити
бог оличен у идеји истине и правде, без поповштине и њихових
дуђана — богомоља; коме ће бити *црква* — народ и човечанско
братство и заједничко благостање; коме ће бити *вера* и *догмат*
— аксиома егзактних и хуманитарних наука; коме ће бити
морал — економска и политичка једнакост свију људи и по-
крајина“, итд. Он је уверен да ће наука потпуно истиснути

заједница и да зато држава и религија морају бити одвојене — али
да при том држава не може бити ни безбожна нити незаинтересована
за уређење религиозних организација. (J. C. Bluntschli, *Gesammelte
kleine Schriften*, Bd. II, Nördlingen, 1881, S. 148—180.)

⁶ Ибр. 649. — Сличну Посланицу Пелагић је читао пред око 500 лица
на збору српских социјалиста у Београду који је изабрао делегацију
за Међународни социјалистички конгрес у Цириху 1893. године. На
челу делегације био је Пелагић, а њени чланови били су: Михајло
Милчић, Андра Банковић, Димитрије Јанковић и други. (Ристо Беса-
ровић, *Васо Пелагић*, Сарајево, 1969, 158—160). Пелагић је боравио у
Русији, Аустрији и Мађарској, Румунији, Чешкој, Швајцарској, Малој
Азији, итд.

⁷ Тај члан гласи: „6. Оглашавање религије за приватну ствар. Укидање
свих трошкова из јавних средстава за црквене и религиозне циљеве.
Црквене и религиозне заједнице се сматрају за приватна удружења
чији се послови уређују потпуно самостално.“ (*Programm der Sozi-
alistischen Partei Deutschlands. Beschlossen auf dem Parteitage zu Erfurt
1891*. In: „*Das Kommunistische Manifest. Der Erfurter Programm*.“ *Revo-
lutions-Bibliothek*, Nr. 3, Berlin, 1919, S. 33. — Опширна тумачења тога
Програма дао је Карл Кауцки у књизи која је у српском преводу
објављена у Београду 1889. године (*Начела социјалне демократије*
Ерфуртски програм, стр. 3—197), али без тумачења чл. 6.

веру и цркву, а то значи да ће се вредносна сфера потпуно утопити у сазнајну, што је позната позитивистичка заблуда којој су касније подлегли Годор Павлов и неки други марксисти. У ономе делу овог свога уверења по коме ће веру у Бога заменити вера у човечанско братство, Пелагић се инспирише и напаја највише са још увек, у то време, веома утицајних извора „религије човечанства“ или антропотеизма Огиста Конта, затим Лудвига Фојербаха и његовог последника у етици Фридриха Јодла,⁸ али и сенсимонизма Пјера Леруа.⁹ Са њим је Пелагићу заједничка борба за једнакост људи као коначни циљ развитка човечанства, које ће, по њиховом уверењу, од свих болести спасти нова „религија човечанства“ путем нових друштвених установа и самоуправних општина стварајући рај на Земљи. И Леру морални преображај сматра основом општер социјалног преображаја. Пелагић, као и поменути антропотеисти, нису видели да је субјект социјалистичког преображаја пролетаријат већ су га тражили у усавшавању разума, науке и знања. У Пелагићевим рукописима то се види у писму Јовану Скерлићу од 15. августа 1897. године, у којем исказује своје незадовољство првом свеском „Начела Народне Економије“ (1895) др Михаила Вујића¹⁰ и поручује Скерлићу: „научи добро

⁸ A. Comte, *Catéchisme positiviste ou sommaire exposition de la religion universelle*, [1852], Paris, s. a. Конт се потписивао и као „оснивач Религије човечанства“ која „одбацује свако натприродно веровање“ и све наде полаже у савест Човечанства (р. 41).

Што се тиче Јодла као Пелагићевог узора, он је себе сматрао за „натуралистичког монисту“, а оцењен је као својеврсни позитивист који је био под утицајем Фојербаха а у нечему и Канта. Као начело нове, аконфесионалне религије без трансценденције, коју он изграђује слично О. Конту уверен да се у њој усавшавају и позитивисти Л. Фојербах и Ц. С. Мил, Јодл сматра да је идеал у људима и да је остварљив путем људског понашања. Економске вредности су за Јодла само средства за остварење хуманог циља — стварања културних вредности, а култура је схваћена као процес производње вредности под којима он подразумева духовне вредности — производе науке, религије, уметности, морала, па и друштвене организације. Показаћемо даље да се сличне идеје могу наћи и у Пелагићевим рукописима, а извор им може бити у Јодлу.

⁹ P. Leroux, *De l'Humanité, de son principe et de son avenir*, t. 1—2, Paris, 1840; *De l'égalité*, Boussac, 1848.

¹⁰ Присталица старије историјске школе, др Михаило Вујић био је „ученик Рошера, припадник Радикалне странке, грабански економиста, у многим схватањима самосталан и оригиналан“; у почетку је „сlediо мисао Светозара Марковића, али је касније као и већина радикала одступио од основних Марковићевих идеја. Добро је познавао дела Маркса, а касније и Енгелса и Кауцког али је ипак припадао грабанској политичкој економији из националистичко-економских разлога, односно ради отпора прво турској, а касније аустријској пенетрацији.“ Иако је пред крај живота Пелагић усвојио низ Марксових схватања, др Пејић га тачно карактерише као утопијског социјалисту и излаже његова основна, пре свега економска, схватања. Пелагић као социјалист није могао усвојити Вујићеву економску доктрину због њене ситно-буржоаске радикалне усмерености. (Лазар Пејић, *Развој економске мисли у југословенским земљама до првог и у Југославији између два светска рата*, Београд, 1986, 121—122; 252—254.)

француски па читај економије социјалдемократа“ — „чини ми се да је [Франсоа] Малон превео и популарисао ‘Капитал’ Карла Маркса. Ту ми је књигу показивао ваш славни Милић Радвановић.“¹¹

О односу Пелагића и Скерлића треба рећи следеће. Млади Скерлић био је близак Пелагићу као социјалист посебне врсте. Као гимназијалац је с дивљењем и поштовањем читао списе Светозара Марковића, а живи пример „Бланкија српског социјализма“ — Пелагића учинио је, да и он постане социјалиста, касније сматран за „Жореса српског социјализма и демократије“, искреног поборника југословенства, аклерикалног и отвореног према свету. Познавао је учења Луја Блана, свога професора Жоржа Ренара, Жана Жореса и других социјалиста, као и Карла Маркса и Пола Лафарга — али никад није интимно прихватио учење о класној борби, иако је 1898. писао да су Маркс и Енгелс „два велика учитеља наша“. Остао је више у идејама француског утопијског социјализма него марксизма и на примеру Светозара Марковића и Васе Пелагића (чије је мисли о незаменљивој улози личности у социјалистичком преображају теоријски дисциплиновао преко француске филозофске, моралистичке и политичке литературе), остао је трајно уверен да само просвећена и морално уздигнута личност може носити друштвени напредак.¹² Пелагић је 1895. године објављивао у „Социјалдемократу“, после „Раденика“ Светозара Марковића првом марксистичком листу у Србији. Његов редактор био је Андра Банковић, који се убрзо разишао са Скерлићем и другим интелектуалцима-социјалистима; када је 1896. „Социјалдемократ“ забрањен, од 1. априла 1897. Пелагић, Скерлић и Драгиша Лапчевић издају лист „Радничке новине“, чији је главни уредник био Скерлић. Пелагић му је пред смрт 1899. године у пожаревачком затвору предао своје рукописе и завештао да продужи борбу за социјализам у столећу које долази.¹³ Скерлић је постао члан ССДП, али је због идеје да социјализам у Србији мора имати ширу основу од идеологије индустријског пролетаријата Карла Маркса, искључен из ССДП. Он је међутим и даље остао социјалиста, оснивач „Друштва слободне мисли“ (1910), писац дела о Светозару Марковићу итд. и један од протагониста идеологије демократске Србије која се бори против реакционарне бирократије, дворжанства и експлоататора народа. Улогу Скерлића у социјалистичком покрету Лапчевић је оценио сажето: због гледишта да уместо

¹¹ Ибр. 3296. — Милић Радвановић (1860—1936), професор Народне економије на Правном факултету у Београду, двапут радикалски министар финансија, конзервативац, организатор задругарства; присталица историјске школе. (Лазар Пејић, *Развој економске мисли* . . . , 138—142.)

¹² Мидхат Бегић, *Јован Скерлић*. Човек и дело, Београд, 1960, 36—37, 42, 48, 51—58, 62—63; 281—283, 288, 290—291. Л. Пејић, *нав. дело*, 284, 303, 304, 307. Милош Јовановић, *Социјална мисао Јована Скерлића*, „*Prosvjeta*“ (Zagreb), br. 604—605, 3—6.

¹³ Д. Ф. Попљыко, *Васа Пелагић и Россия*, 1983, 225—226.

револуције прво треба приступити реформама у сарадњи с грађанском демократијом, искључен је из Партије; приступио је самосталцима па је отишао од њих улево (ка социјализму) али се није вратио социјалдемократији, као што није постао ни њен противник.¹⁴

стицајем посебних околности, Пелагић је својим утопијским социјализмом пронео социјалистичке идеје од времена Светозара Марковића не само до формирања класног радничког покрета у Србији и његове партије (1903) већ је група пелагићеваца једно време деловала и после првог светског рата. Атеизам и антиклерикализам Светозара Марковића и Васе Пелагића и данас привлаче пажњу не само наших већ и страних истраживача.

2. За утопијског социјалисту необична полазна тачка — биоeугеника

Оценом, да је Пелагић утопијски социјалист, казујемо да он припада широком покрету разнородних схватања по којима се постојеће капиталистичко друштво може радикално променити у социјалистичко без познавања и примене закона друштвеног развитака и организовања потлачених са пролетаријатом као субјектом социјалне револуције; основна снага тих промена тражи се у ширењу знања и просвете и критици експлоатације као неморалне, у нади да ће се реформама остварити друштво социјалне правде, једнакости и слободе у разноврсним производним, потрошачким, културним итд. асоцијацијама. Потлачене масе су вековима маштале о путевима свога ослобођења како на основама религије, посебно хришћанства (такав је нпр. и Пелагићев узор Вилхелм Вајтлинг), тако и бескомпромисног атеизма и антиклерикализма (као Пелагићев узор Огист Бланки). Пелагић се залаже за реформу („поправку“) капиталистичког друштва да би се оно преобразило у социјалистичко. Његови главни реформаторски захтеви као социјалисте-утописте, у рукописима чији садржај излажемо, своде се на социјалдарвинистичку еугенику и увријеристички егалитаризам, који се код њега често преплићу, у чему је Пелагићева особеност као утописте.

Попут огромне већине социјалиста, а поготову Маркса, Енгелса и њихових следбеника, *Пелагић не прихвата малтузијанство* (Ибр. 647). „Ми нисмо присталице Малтуса и Рикарда — као што би може бити који од читалаца могао помислити — нити сматрамо да данашња борба међу људима потиче из природног недостатка места и потреба за живљење, па да ње стога мора вечно бити и да се као нужно зло мора трпити, и да у њој чак и неки напредак видимо, као што то све чине

¹⁴ Д. Лапчевић, *Историја социјализма у Србији*, 1922, 121, 123.

економи Ћифтинске науке, да оправдају њу и данашње друштвено стање. Борба у друштву данас потиче из уређења друштвеног, из неразвијене производње, неправедне поделе производа, и то све од људи који не раде но експлоатишу друге који раде. — Али баш да се што лакше и што брже изврши поправка данашњег рђавог друштвеног уређења, мора се уклопити из друштва сваки кукољ и шкарт, а ако кад у далекој или ближеј будућности дође време да људи због оскудице места на земљи у неком крају морадну ограничавати своје расплођавање, они ће то чинити свесно и правилно.“

Одбацивање малтузијанског привидног решења беде маса у капитализму од стране социјалиста није замењено увек истим или сличним позитивним решењем. Пелагић увиђа да Малтус има за циљ конзервирање постојећег поретка, док он жели да га радикално промени у правцу социјализма, и као први корак у томе процесу предлаже биоенгеничке мере о којима је писао још Платон у својој *Држави*. Тим путем код нас није пошао Пелагићев млађи савременик Јован Жујовић, геолог и антрополог, професор Велике школе и академик, проистекао из крута Светозара Марковића, којем су припадали и дарвинисти Алекса и Милан М. Радовановић и други. Жујовић је касније постао самостални радикал и нека врста десног социјалисте који, идући за П. А. Кропоткином, П. Лавровом и др., Дарвинов закон борбе за опстанак веома ограничава да би истакао принцип узајамности у живом свету који у људском друштву прераста у принцип солидарности (узајамне помоћи).¹⁵

Пелагићево заступање начела *еугенике и социјалдарвинизма* (Ибр. 652) настоји да се на следећи начин научно заснује. По мишљењу неких социолога и моралиста — а ми смо указали да и он у основи слично мисли — зликовци и други рђави људи су појаве ненормалне које ствара само друштво; дакле, кад буде „правилно уређење друштвено“ тада „рђавих људи неће бити“. Међутим, примећује Пелагић, „шта ћемо кад прво наслеђе има јак утицај на дуже време“, а уз то „рђави људи у друштву припомажу да се одржава рђаво стање друштвено, које је за њих повољно, те тако сметају правилном развићу друштвеном“. Зато се Пелагић залаже за примену закона „одабирања“, који делује „у целом органском свету па и у човештву које природа у дивљем органском свету врши утакмицом — борбом за опстанак а у културном стању људи га код биља и животиња свесно примењују према својим потребама, па то могу и треба да чине и у друштву“.

Тако (насупротив Јовану Жујовићу) Пелагић прихвата *еугенику*: да се садашња „дивља борба“ смањи и сасвим нестане, по њему, „дужно је да се развитак људства стави на ову здраву природну основу, да свет плода најздравији, најраднији, најчуварнији, најдружевнији, и телесно и умно и морално нај-

¹⁵ А. Стојковић, *Филозофски и друштвено-политички погледи Јована Жујовића*, Београд, 1982, 95—104.

развијенији чланови друштва, множе се у оноликој мери колико може рахат опстати и напредовати“. Телесно, умно и социјално дефектном мушкарцу и жени „треба забранити рабање деце“, а „децу пак, која се са каквим недостацима роде, па макар да су и од здравих родитеља, треба уништити одмах по рођењу“. Биеугенички ахуманизам испољио се јасно у овом Пелагићевом предлогу за биолошко „поправљање“ људског рода.

Недовољност биеугеничких мера увиђа међутим и Пелагић, па их одмах допуњава социјалним реформама које садрже елементе социјалне еугенике. „Упоредо са овим одабирањем друштво треба да се стара да друштвено уређење буде правилно уређено, да сви чланови његови раде производне по друштво корисне радове и тако живе од своје зараде“ и омогуће своје „свестрано развиће и усавршавање, и да се свестрано: физички, умно и морално развијају и усавршавају. Без овако правилног уређења друштвеног, само одабирање мало би користило.“ Да би био сасвим јасан, Пелагић своје схватање *биолошке и социјалне еугенике* овако резимира: „На кратко: природне законе одабирања и гајења треба применити и код људи. Уклањати из друштва сваки шкарт и све што неваља, остављати за приплод само здраво и честито, стварати што боље услове за свестрано развиће људско и — напредак је сигуран.“

Извори и узор Пелагићеве биолошке и социјалне еугенике могу се само с већим или мањим степеном вероватноће претпоставити. То могу бити аутори на које се Пелагић иначе позива а у чијим списима налазимо елементе социјалдарвинизма или бар податке о том правцу грађанске социологије. Затим списи социјалутописта који су превођени и на руски или су Пелагићу постали доступни у изводима наших социјалиста за време његовог боравка у Цириху али и на рођији. Такви су, нарочито, Блунчли, Шефле, Конг, Спенсер и др.¹⁶ Схватања низа других

¹⁶ У чланку „Аријски народи и аријско право“ Ј. К. Блунчлија (*Gesammelte kleine Schriften*, Bd. I, Nördlingen, 1879, S. 63—90), а нарочито у чланку „Становништво“ Блунчлијевог Речника (*Deutsches Staats-Wörterbuch*, Hgg. Dr. J. C. Bluntschli, Stuttgart und Leipzig, 1857, Bd. II, S. 118—135) који је написао Н. von Mangoldt, први одаљак: „Малтусово учење, његове присталице и противници“, даје податке и оцене на седам страница које је Пелагић могао користити. То важи и за Алберта Еберхарда Шефлеа (A. E. Schäfle), немачког економисту и социолога, познатог „катедарског социјалисту“ и једног од оснивача органицистичке школе у социологији који (нпр. у делу *Bau und Leben des sozialen Körpers*, Bd. 1—4, Tübingen, 1875—1878) схвата друштво као сложен организам („социјално тело“) са одговарајућим органима, а социјални живот тумачи Дарвиновим начелом борбе за опстанак. Пелагићу је блиска и органицистичка теорија Огиста Конта (A. Comte) и Х. Спенсера (Spencer), која схвата друштво као биолошки организам. Енглески социолог, социјалдарвинист и расист Бенџамин Кид (B. Kidd, *Social evolution*, 1894, руски превод — Петроград, 1897) заступа схватање (о којем не налазимо трага код Пелагића) да су друштвени закони посебан случај биолошких закона; Пелагић није могао усвојити Кидову тезу у оправдавању борбе раса и народа као покретачкој снази друштвеног развика.

социјалдарвиниста и еугеничара, чија имена у својим рукописима Пелагић не наводи, могли су му послужити као извори или бар као инспирација. То посебно вреди за Лагужа.¹⁷

3. Увријеристички егалитаризам

Ипак, централно место у Пелагићевом утопијско-социјалистичком програму заузима *социјална реформа*. Подсетимо на неке од његових програма. Социјалистички програм са шест тачака политичких и седам тачака економских реформи, с позивањем на утопијске социјалисте Роберта Овена, Сен-Симона, Томаса Мора, на програм Париске комуне (1871), дао је у спису „Каква су права нужна народу...“ из 1873. Крајем 80-тих година (1889) он се уз Прудона позива и на Маркса и Енгелса („Поглед на кретање европско-американске социјалистичке партије у години 1881.“). Програм који је Пелагић написао 1882. Д. Ф. Попликова (1983) упоредила је са програмом „Народне воље“ од 1. јануара 1880. године и утврдила њихову „блискост“. Пелагићеви програми из комунистичког периода његовог развика налазе се у његовим списима: „Одговор на четири друштвена питања: Шта је социјализам? Шта хоће социјалисти? Које науке и које нужде обраћају људе социјализму? Има ли у Србији основе за социјализам?“ (1892); „Социјализам, или

¹⁷ Пелагић не зна за творца еугенике, енглеског природњака Франсиса Галтона (F. Galton, 1822—1811) и његова дела *Геније и наслеђивање* (1869) и *Природно наслеђство* (*Natural Inheritance*, 1889). Пелагићев социјалдарвинизам близак је схватањима италијанског правника и социолога Енрика Ферија (E. Ferri) који је са Л. Ломброзом основао криминалистичку позитивистичку школу. Фери је у списима *Socialismo e criminalità* (*Социјализам и криминал*, Torino, 1883), *Socialismo e scienza positiva* (*Социјализам и позитивна наука*, Рома, 1894) и др., биологистички тумачио и марксизам као допуњу и проширење идеја Ч. Дарвина и Х. Спенсера на социјалну сферу. Фери је сматрао апсолутно идентичним законе и форме развика природе и друштва а друштвене законе сводио на природне, класну борбу третирао као форму борбе за опстанак а социјализам као друштвени систем у којем ће се у најчистијем виду манифестовати закон природног одабирања. Међутим, тешко је претпоставити да је Пелагић могао читати Ферија у оригиналу, али није искључено да се са његовим схватањима могао упознати путем сажетих извода на руском, француском и немачком приликом својих боравака на страни. На нашег социјалутописту могао је утицати и Лудвиг Гумплович (L. Gumplowicz), расист и противник марксизма, који се слаже са Спенсером да „у основи социологије леже закони биологије“ (*Sociologie und Politik*, 1892, руски превод 1895, стр. 88) и марксистичком учењу о класној борби противставља социјални дарвинизам и борбу раса (*Rechtsstaat und Socialismus*, Innsbruck, 1881). Разуме се, Пелагић је био далеко од Гумпловичевих крајње расистичких, антихуманистичких и империјалистичких закључака.

То се односи и на расизам Гобиноа (Arthur Graf de Gobineau, *Essai sur l'inégalité des races humaines*, т. I—IV, Paris, 1853—1855; немачки превод: *Versuch über die Ungleichheit der Menschenrassen*; 1898) као и још једног француског социолога и филозофа историје,

коренито преобразовање друштва“ (1894), и др. Очигледно, реконструкција Пелагићевих програма социјалних реформи, а поготову њихових извора и узора и оцена степена Пелагићеве самосталности и значаја у овој области, захтевају посебно истраживање и излагање. Овде ћемо се ограничити на његов рукописни програм (Ибр. 649).

После, или упоредо са укидањем вере и клера и указане замене верског морала „економском и политичком једнакошћу свију људи и покрајина“, Пелагић за „господара“ том моралу оставља „принцип социјалистичких разлога, који ће — разлог — освестити људе и народе, да је неопходна друштвена потреба, да се бар на сваком континенту ове земље, људи служе једним календаром, једним писмом, једним језиком, док будемо свесни да се људи на свих пет континената служе само једним језиком, једним писмом и једним календаром“. Ову утопистичку илузију Пелагић сматра остварљивом: „Ми смо уверени, да се то свето, велико и срећоносно дело може остварити једино помоћу социјализма и вредних његових апостола.“ У те „апостоле“ он самосвесно убраја и себе, а својих тадашњих 56 година живота сматра гаранцијом чврстине оваквих својих социјалистичких уверења које исповеда делегатима социјалистичког конгреса у Брислу 1891. године.

Лапужа (Georges Vacher de Lapouge, *Les sélections sociales*, Paris, 1896, pp. 68, 78, 456 и др.). По овом настављачу Гобиноовог учења историја разних народа своди се „на историју њихових еугеничких елемената“. Као социјалдарвинист он сматра да у друштву делује „закон најбржег уништавања најсавршенијих“ путем „природног одабирања“ у свим областима друштвене делатности (војној, политичкој, економској, религиозној, моралној, правној и др.) које води уништењу „најсавршенијих“ јединки, тј. представника виших раса. Да би се спречила таква деградација људског рода Лапуж једини излаз види у „систематском одабирању“, које ће увећавати „еугенички капитал“, одржати и чинити све многобројнијом еугеничку „вишу расу“ и тако препорочити човечанство. *Mutatis mutandis*, Пелагић је из Лапужових еугеничких комбинација могао узети идеје за своја изложена схватања о примени биолошке и социјалне еугенике у борби за социјализам.

У својој борби против малтузијанства, орган ССДП *Борба*, под насловом *Малтузијанизам и социјализам*, пренео је чланак Карла Кауцког (бр. 9, 342—348; бр. 10, 378—383). Напоменимо да је марксист-биологист Драгиша Бурић, четири деценије разрађивао своја схватања којима повезује Маркс-Енгелс-Морганово са Дарвиновим учењем, тако да и 1937. године (*Етика*, Београд, стр. 99—101 и др.) пише о „етичком феномену и општој борби за опстанак“ и тврди: „И етички феномени, као саставни део општесоцијалних феномена, постали су услед опште борбе за опстанак“ и то борбе „самих органских индивидуа једних у односу према другима“, чиме етички феномен „потпада и под принцип опште борбе за опстанак, тиме и под законе прилагођавања и наслеђа“ и др. Најзад, и столеће после Дарвина, када је с једне стране доказано да је људско друштво сложен фењомен који се не може свести на простије асоцијације, с друге стране настају нови облици еугенике и социјалдарвинизма (А. Стојковић, *Социобиологија — за и/или против*, зборник „Еволуциона теорија 100 година после Дарвина“, изд. Центар за марксизам Универзитета у Београду, Београд, 1982, 73—89). Није, дакле, Пелагић са својом биолошком и социјалном еугеником био ван токова науке и праксе ни свога доба, ни будућности.

У продужетку својих утопистичких сањарија, уместо класне борбе пролетаријата и његових савезника против буржоазије као јединог реалног пута друштвеног преображаја, Пелагић допуњава свој публиковани напис под насловом „Шта веле противници социјализма?“ (Ибр. 634, стр. 223—225) чланком *Да ли социјалисте стварају револуцију или то чине садање неправедне уредбе?* Пелагић поступа као типичан социјалист-утопист, а то значи и идеалист, у тумачењу историје. (1) Поред „нових идеја“ (и проналазака) који „уносе у свет умну револуцију, која у току времена може да створи и крваву револуцију, ако се нађе глупавих и бесних државних, црквених и новчаних чинилаца, да јој [тој „умној револуцији“] стану на пут и сметње чине“, јер „притиску следује отпор, вели закон физике — механике“. Како показује историја, поред овога постоји још пет главних фактора „који су стварали револуцију и револуционаре“. То су: (2) „религија и њени представници“, који проливају „невину крв“; (3) „племство“, које тлачи и унижава народ; (4) „држава и њени глупави закони и управници“; (5) „монархизам и династијазам“, и (6) „капитал и капитализам, који је подјармио цео радни народ људства“. Пелагић указује на своје изворе: позива се на ауторитет „чувеног светског правничког научара *Блунчлија*“, затим на немачког филозофа Карла Густава Јакобија (Jacobi, 1804—1851), професора универзитета у Кенигзбергу и Берлину, немачког економисту и социолога А. Е. Шефлеа, на чије се дело *Суштина социјализма* позива,¹⁸ и на „све научне људе, само ако нису постали научни бездушници и ниски измеђари светских утњетача“.

Пелагић је у Цириху упознао схватања и делатност П. Ј. Лаврова, руског ситнобуржоаског социјалисте, филозофа и

¹⁸ Швајцарски историчар и правник Јохан Каспар Блунчли (1808—1881) био је у своје време, широм Европе све до Русије, нарочито у круговима либерала и протестаната, цењени и признати публицист и научник, ауторитет за међународно право, професор Циришког а затим Минхенског универзитета, борац за међународни мир. Прошао је кроз школу творца историјске правне школе Савињња (Savigny) и других. Његова немачка дела преводена су на руски и друге језике, нпр.: *Allgemeines Staatsrecht*, Bd. I—II, München, 1852, руски превод — Москва, 1865—1866; *Das moderne Völkerrecht*, 1868, руски превод — Москва, 1876; на руском су му објављени и списи: *Антропологическије очерки*, СПб, 1867; *История общаго государственнаго строя и политики съ XVII до настоящего времени*, СПб, 1874, и др.

У књизи коју Пелагић наводи (A. Schäffle, *Die Quintessenz des Sozialismus*, [1874], 14. непромењено издање: Gotha, 1906, S. 1—64) Шефле заступа демократски социјализам“ и, уз местимичне критике Марксовог комунизма (стр. 3—5 итд.), говори о привредној страни савременог социјализма, док је „политички, образовни, етички и религиозни садржај социјалдемократског погледа на свет“ изложио у другим својим радовима. Овде (стр. 20) Пелагић се инспирисао Шефлеовим положењем од „потреба“ и излагањем значења категорија „промет, доходак, газдинство, потрошња и стварање имовине“. Идејама Шефлеа, који је био значајни представник тзв. катарског социјализма, напајао се и Чеда Мијатовић. Шефле је у социологији органицист, у основи дуалист, јер друштвени развитак тумачи и материјалним и духовним претпоставкама. Политичку економију ставља на

социолога руског народњаштва, који је у своме противречном развоју, слично Пелагићу, усвојио и нека марксистичка схватања и чак је узео учешћа у Париској комуни. Од њега је Пелагић могао преузети тезе о хуманости социјализма, о нужности теоријске и моралне припреме социјалистичких револуционара, идеје о социјалистичким идеалима, историји, прогресу, култури и цивилизацији, држави, нацији итд. настале по узорима Прудона, Конта, Спенсера и других западних аутора који су били блиски и Пелагићу.¹⁹

Међутим, основни извор Пелагићевог плебејског егалитаризма треба тражити у апсолутном комунистичком социјално-економском егалитаризму социјалиста-утописта. То је била ситнобуржоаска утопија која на основама природног права проповеда општу (нарочито имовинску) уравниловку као начело организације друштвеног живота. Пелагић је читао Жан-Жак Русоа и позивао се на њега, а он је засновао идеал једнакости на основи приватне својине; тај идеал је настојала да спроведе јакобинска диктатура. Као крајност комунистичког егалитаризма коме се не може порећи револуционарност, наступио је у оквирима велике француске револуције из 1789. године Франсоа Ноел Бабеф (Babeuf) са списом „Стална баштинска књига“ („Cadastre perpétuel“, 1789), а после његовог погубљења бабувисти истичу захтев за једнаком расподелом рада и производа на основи заједничке имовине. Ову доктрину довели су до апсурдног краја заступници тзв. „касарнског комунизма“ (нпр. француски „феудални социјалиста“ Гојон д' ла Пломбани и др.) који захтевају расподелу бремена тешког физичког рада на све грабане и деобу из општег фонда свима једнаког дела производа; да би се то остварило предлагали су оснивање радне армије, завођење милитаризоване привредне политике итд. Иако је Ф. Енгелс социјално-економски егалитаризам сматрао за „нужан прелазни ступањ“ од плебејско-ситнобуржоаске револуционарности ка пролетерској и неретко му признавао револуционарност и демократичност, због покушаја нивелисања људских способности и потреба и отклањања свега што не могу постићи сви људи, Маркс и Енгелс су егалитаризам сматрали неостварљивом утопијом штетном по друштвени прогрес. Разуме се, грађанску, правну, моралну и политичку једнакост Маркс и

„етичко-антрополошку основу“, у етици одбацује индивидуализам, с једне стране признаје неке Марксове тезе, али очишћене од њихових револуционарних консеквенци, а с друге стране их у основи негира (*Die Aussichtslosigkeit der Sozialdemokratie*, Tübingen, 1891).

Треба међутим указати да се Пелагић могао служити и поменутиим Блунчлијевим Речником. Поменимо нарочито чланке: *Револуција и реформа* (*Deutsches Staats-Wörterbuch*, Bd. VIII, 1864, S. 605—610), *Социјализам и комунизам* (Bd. IX 1865, S. 481—543, аутор J. Huber); *Личност. Права личности. Положај личности*, (Bd. VIII, 1864, S. 44—49) и др.

¹⁹ П. Л. Лавров, *Исторические письма*, 1870, у: „Избр. соч. на социјално-политическе теме“, т. 1, Москва, 1934.

Енгелс прихватили су као велику тековину човечанства којој ће будући комунизам дати плуни и прави садржај.²⁰

Занимљиво је да у овим својим рукописним социјалистичким програмима Пелагић не наводи „формулу Асоцијације“ коју „је дао Луј Блан: Од свакога према његовим способностима, Свакоме према његовим потребама“ нити начело Сен-Симона — „Свакоме према његову раду“ и сличне формулације овога начела које су дали Шарл Фурије, Роберт Овен и други социјалисти утописти, а које наводи и у многочему Пелагићу близак утопист П.-Ж. Прудон.²¹ Критика неједнакости и експлоатације чинила је егалитаризам блиским социјализму па га је усвојио и Пелагић, али је оштра граница између егалитаризма и социјализма егалитаристичко остајање на приватној својини и несхватање нужности увођења друштвене својине са којом могу доћи нове вредности разотуђених људи социјализма и комунизма.

Класну борбу Пелагић на следећи начин замењује *увријеристичким егалитаризмом* (Ибр. 637). Попут Вајтлинга и других утописта, посебно Бланкија,²² Пелагић захтева „да се укину из друштва све касте и привилегије, па ма у каквом облику оне постојале“, јер — следећи Шефлеов органицизам закључује Пелагић — „јести и одевати се треба раднику исто као и цару, стрводеру као и господару милиона, шваљи као и грофици“. Пелагићеви аргументи су сцијентистички и моралистички: „то тражи наука, чист разум и морал“, јер „сви људи имају једнаке физиолошке потребе“ за јелом, пићем, чистим ваздухом итд. На примерима из наших крајева и Европе, Пелагић опширно приказује неопходност укидања „касте готована“.

Против привилегија разних „готована“ Пелагић често устаје најгрубљим погрдама (Ибр. 645). У својим Изрекама он ипр. записује: „Ко тражи у закону и друштву већих права од других људи — народа, он је арамија. Према оваквим друштво има само једну дужност — заточити их у руднике, да се науче радити равноправно са својом браћом робијашима; или у лудници да се од тог лудила излече“, где су њега здравог затварали а народ га спасавао.

У једном рукопису²³ Пелагић заступа изузетно *ригорозни увријеризам*, позивајући се на „науку политичку економију“. По њему, „мишићни или физички рад је једини и цигли основ

²⁰ K. Marx/F. Engels, *Dela*, Beograd, 1968, 1974, 1979: Iknj: 4, str. 12, 14; Iknj. 5, str. 255—256; Iknj. 30, str. 158; Iknj. 31, str. 477, 485; Iknj. 44, str. 133.

²¹ Proudhon, спис *Opća ideja revolucije u 19. stoljeću*, in: Proudhon, „Što je vlasništvo? i drugi spisi“, Zagreb, 1982, 242; 97—103.

²² Видети сличне захтеве: Вилхелм Вајтлинг, *Човечанство* какво јесте и какво би требало да буде, [1838], Београд, 1975, 22—30, нарочито програмске тачке 2—9; Auguste Blanqui, *Kritika društva i ostali radovi*, Zagreb, 1979, 42—46, 61—68, 71—104 и др.

²³ Четврти одељак. I чланак, *За праведнију награду тојест Да се одреди праведнија награда свима користним друштвеним радницима*, Ибр. 638. Слични захтеви: В. Вајтлинг, *Човечанство* . . . , 5—21 и др.

и узрок свакој и свеколикој култури и цивилизацији људској и народној“, па је „онда нужно и праведно да се узакони правило, по коме треба одређивати награду свима корменим радницима према теškoћи пословања, а не према неком уобичајеном, 'високом' позиву, великом звању, узвишеном положају, чиновничком достојанству“ и тсл. Пелагић се позива и на немачког филозофа Вилхелма Вунта, и на науке физиологију и хигијену, и наводи проценте беланчевина, угљених хидрата и масти који су дневно потребни раднику физичком а знатно мање умном.

Пелагић је направио разлику и између појмова „продуктиван рад“ и „користан рад“. На пример, израда мидера, минбуша и накита уопште, одежди, оруђја, богомоља и сл. — доста је дуг Пелагићев списак побројаних и „других сличних бесмислица, којих употребљава савремена глупост и немарност, намигуше и фићфирићи, готовани и варалице“. Ти послови су „продуктивни“ али нису за народ корисни, као ни целокупни „послови“ „мантијаша, војника, шпијуна, куплера, спроводација, картација, трговаца, чиновника и других крупних и ситних власника, који одржавају садашњи неразумни и неправедни, неморални и експлоататорски ред и поредак“: „пред судом науке о здрављу и науке о народном благостању, сви су ти послови некорисни и шткодљиви“, а „само је онај рад користан, који производи оне намирнице за народ и људство, које одговарају зактевима телесног и умног здравља и напретка, и зактевима хуманитета и научног морала“. Пада у очи да Пелагић веома сужава област „продуктивног рада“ и човекове потребе веома редукује углавном на производњу „намирница“ и осталих неопходних материјалних потреба најширих слојева, што указује на њихов низак стандард у односу на луксуз и прохтеве танкот „вишег слоја“ „готована“.

Пелагићев закључак је сцијентистичко-увријеристички: „Ми дакле не тражимо ништа друго за народ, до то, што тражи наука.“ Он наводи чиновничка и друга „господска“ занимања која се обављају у повољним условима канцеларија и кабинета и добро плаћају („државна, црквена и новчана господа“, тј. бирократија, клер и банкократија) и вели: „право духовно занимање није ту, у круговима таквих занимања, него онамо гди се пишу књиге, новине, слике и друге сличне ствари, радови. — Али ни овај истијански духовни рад, ма он био раван раду Карла Маркса и Дарвина и других сличних научника, није тежи ни кориснији од рада копача и ковача, качара и опанчара, колара и лончара, а камоли занимање речених државних, црквених и новчаних 'радника'. Ову истину знају и сви мало поштељнији научари“, о чему је, вели, писао у првом делу књиге којој су ова разматрања комплементарна.

У другим својим рукописима (Ибр. 639, 642, 645) Пелагић велича *задругарство* („Задруга је свакој срећи другар“; „Задружни живот и рад основ је свакој култури и моћи“, итд.), „научни морал“ („Морал је оно што мора бити“ — у духу етичког апсолутизма сматра он, „Морално је све оно што је

праведно и истинито и што води збратимљавању и политичкој и економској једнакости свију људи“), и свој програм повезује с поштеним радом, тврдећи да су „честити људи радни“, они стално изучавају природу и друштво да би боље радили и унапређивали живот итд. А на питање, „Зашто су наши радници лењи и неиздржљиви у раду?“, он одговара наводећи шест узрока: због лоше хране, лоших радних услова, пијанства и дувана, „слабог образовања и непознавања животних потреба“, због претеривања у сексу, ненавикнутости на рад. Наводи шта треба у том смислу друштво да уреди да би се стање поправило и затим стално напредовало ка благостању и срећи свих поштених и радних људи.²⁴

4. Уместо закључка

Упоређење Пелагићевих рукописних филозофских и друштвено-политичких порука и оних које су садржане у његовим објављеним радовима даје следећи резултат.

У својим штампаним радовима пре усвајања неких основних марксистичких схватања, Пелагић је бескомпромисни атеист и антиклерикалац, природнонаучни материјалист и сцијентист који у науци види спас човечанства, али не успева да избегне заблуде идеалистичког схватања историје: иако стаје на страну рада и сиротиње а против капитала и угњетача, Пелагић је у овој фази свога развитка био етички социјалист-утопист, јер није видео субјект борбе за социјализам у пролетаријату и револуцији коју он собом носи већ у реформама капиталистичког система на основама науке и разума, истине и правде. Он заступа слободарски „научни хуманитарни морал“ и идеале социјалистичког хуманизма. По Пелагићу, даље, детерминизам који у свету и друштву утврђује наука уз помоћ материјалистичке филозофије, најбољи је доказ тачности и нужности победе социјалистичких идеја, које (као и по Светозару Марковићу и руским револуционарним демократима) по њему могу остварити само нови, бољи људи — социјалисти. Као један од таквих, Пелагић тесно повезује борбу за национално са борбом за социјално ослобођење свога и свих других народа.

Готово сва ова изложена схватања Пелагић заступа и у својим необјављеним рукописним фрагментима, који потичу из предмарксистичког периода његовог идеолошког развитка. То

²⁴ Пелагићево схватање задругарства наставак је задругарског деловања Светозара Марковића и других српских социјалиста XIX века као и европских социјалиста о разним облицима удруживања. О Пелагићевом схватању морала и етике видети А. Стојковић, *Развитак филозофије у Срба 1804—1944*, Београд, 1972, 169—170. Не треба међутим губити из вида, да су на схватања и делатност српских социјалиста на подручју задругарства, морала и уопште друштвено-политичких питања утицали и конкретни друштвени односи у Србији и на Балкану XIX века, које је требало преображавати у социјалистичке.

највише важи за фрагменте атеистичког и антиклерикалног садржаја, у којима се Пелагић инспирише највише идејама Контове „религије Човечанства“, затим схватањима Фојербаха, Јодла и Леруа. Сарађивао је са Скерлићем и Лапчевићем. Међутим, иако и он, попут већине социјалиста, одбацује малтузијанство, код Пелагића налазимо бланкистичку идеју увријеристичког егалитаризма, али спојену са биолошком и социјалном еугеником; да би се социјалдарвинистичко начело борбе за опстанак у примени на побољшање људског рода ограничило а затим нестало, по Пелагићу, треба одржавати само здраво потомство и спречити остављање потомака од стране физички, духовно и социјално дефектних особа оба пола. Међутим, примену ових биолошких мера Пелагић с разлогом сматра нецелисходном ако се истовремено не би вршиле друштвене реформе и из друштва уклањала зла која људе нагоне да буду нељуди, и изграђивали социјалистички друштвени односи „истине и правде“, поштеног рада итд. Узоре за ову страну својих схватања Пелагић налази код Блунчлија, Шефлеа, нарочито код социјалних органиста од Конта даље. У својој проповеди доста грубог увријеристичког егалитаризма и високом уздизању вредности физичког рада, Пелагић је склон да призна кас продуктиван и друштвено користан још и рад научника и реформатора-социјалиста.

Тако садржај Пелагићевих рукописних филозофских и друштвено-политичких схватања допуњава слику о погледу на свет и друштво овог „Бланкија нашег социјализма“.

Résumé

Dans son article »CONCEPTIONS PHILOSOPHIQUES ET SOCIO-POLITIQUES DE VASA PELAGIĆ DANS SES MANUSCRITS INÉDITS« l'auteur compare ces conceptions aux vues de Pelagić (1833—1899), connues de ses écrits publiés. Il conclut que les premières et les secondes conceptions sont au fond cohérentes. La différence fondamentale entre elles consiste dans le fait que Pelagić, dans ses fragments manuscrits, adopte l'eugénique biologique et sociale, considérant que l'application de la première est vaine si l'on ne réalise pas en même temps aussi la seconde au moyen des réformes sociales. Ensuite, dans ses manuscrits inédits Pelagić soutient sans compromis la thèse sur l'élimination de la religion et de l'église de la société en tant qu'erreur et imposture et son remplacement par la »religion de l'Humanité« sur les modèles d'Auguste Comte et des autres et puis aussi la thèse sur l'égalitarisme ouvrieriste qu'il trouve chez A. Blanqui, J. C. Bluntschli, P. Leroux et autres. Pelagić soutenait ces conceptions dans la phase pré-marxiste de son évolution idéologique et, au fond, il ne les a abandonnées qu'en quelques dernières années de sa vie.